

**НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЕЗИКА НА ЛИТУРГИЙНОТО
ТЪЛКУВАНЕ В MSS РГАДА 88 И БОГИШИЧ 52
ГЛАГОЛНА СИСТЕМА**

Татяна Илиева

*Кирило-Методиевски научен център – Българска академия на науките,
София, България*

**ON THE LANGUAGE OF LITURGICAL INTERPRETATION
IN MSS RGADA 88 AND BOGISHICH 52
VERBAL SYSTEM SURVEY**

Tatyana Ilieva

*Cyrillo-Methodian Research Centre – Bulgarian Academy of Sciences
Sofia, Bulgaria*

Abstract: The article focuses on the morphological specifics of the verbal system in the liturgical interpretation in MSS RGADA 88 and BOGISHICH 52. The linguistic analysis aims at obtaining linguistic data about the era when the works originated and about the literary school to which their author belonged.

The observations have revealed that the verbal system of the language contemporary to the author of the manuscripts does not show significant changes compared to that of Old Bulgarian. The paradigm of Old Bulgarian conjugations is intact. The use of the infinitive is regular. The innovations established are of a limited number. In terms of its morphological and syntactic characteristics (sporadic dropping of adverbial -т from the present ending for the 3rd person singular; usage of the future simple tense; registration of an archaic form for the first sigmatic aorist of the verb *пещи*; predominance of contracted forms of the imperfect tense; preference for passive voice forms with the particle *се*; transformation of personal into impersonal forms and vice versa), the translation bears the characteristic features of South Slavic literary language dating from the 14th – 15th centuries. It corresponds to the linguistic norms established probably already in the scriptoria of the monasteries on Mount Athos in the early 14th century. These norms were also adopted by the writers of the Tarnovo Literary School, and later laid down in the foundations of the Resava Literary School in Serbia.

The scribe who compiled the Slavic epitome of the liturgical interpretation demonstrated considerable freedom of choice in his translation. This distinguished him from the characteristic manners of the translators belonging to the schools of Tarnovo and to the Mount Athos monasteries, who were striving to find a formal similarity to the

Greek text. The specificity of the verbal system in the text discussed can be explained by the fact that it is a summary translation, as well as by the unofficial nature of the document.

Keywords: South Slavic translations dating from the 15th century; historical morphology of the Bulgarian language.

Обект на изследване в тази статия е езикът на новоидентифицираното литургийно тълкувание под наслов Протѣль лѹргїи, и црѣкви, и чинѣ сѣнен'ничѣскомѣ¹, известно към момента в два преписа, съдържащи се в сръбски кодекси от XVI в. – единия в състава на mss РГАДА 88 (84а–87а), другия в *Богшиич* 52 (122621, 133аб, 124аб)². Въз основа на различни улики в текста бе установено, че същото е превод на съчинението „Ἐρμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ“ от къс-новизантийския автор Симеон Солунски (Илиева 2022а: 92–106), направен в силно съкратена резюмативна форма (епитоме). Преводачът е неизвестен. Предполага се, че ядрото на кодексите, в които са съхранени двата преписа на съчинението, е бил средновековен сръбски ръкопис от първата половина на XV в., създаден в кръга книжовници около Стефан Лазаревич, и че преводът на литургийното тълкувание в посочените сборници е направен от Константин Костенечки. Основен аргумент за това предположение е, че въпросната статия и в двата сборника се появява в обкръжението на произведения, за които в науката е твърдо установено, че принадлежат на перото на българския книжовник в двора на сръбския деспот (Miltenova 2021: 270).

Особено информативен за един неатрибуиран текст би могъл да бъде езиковият анализ. Той предоставя данни за епохата, в която е създадена творбата, а също и за школата, формирала нейния автор. Ето защо на следващите страници ще се съсредоточа върху езиковата характеристика на този неизследван още писмен паметник, търсейки допълнителни аргументи за установяване на неговото авторство.

Поради ограничение на мястото ще се спра само на морфологичните особености на глаголната система³ в статията Протѣль лѹргїи, и црѣкви, и чинѣ сѣнен'ничѣскомѣ от РГАДА 88 и *Богшиич* 52. Данните от литургийното тълкувание⁴ съпоставям с езика на среднобългарските ръкописи на базата на общи

¹ Изказвам огромната си благодарност на проф. А. Милтенова, която ме подтикна да се заема с изследването на този прелюбопитен текст и ми предостави цялата информация за него и всички материали, с които разполагаше: фотокопия на двата преписа (след уточняване реда на разместените листове в *Богшиич* 52), както и предварително транскрибирания от нея текст и друга необходима научна литература.

² Вж. предварителното съобщение за този писмен паметник Илиева 2021: 317–328.

³ Тук не разглеждам парадигмата на причастията, тъй като морфологично те принадлежат към именната система и са анализирани на друго място.

⁴ Нататък за краткост използвам съкращението ЛТ.

трудове (Иванова-Мирчева 1977, 1980; Харалампиев 1985; Йовчева, Тасева 2006), а също и на частни изследвания върху отделни автори и паметници от този период. Специално внимание е отделено на сравнението с доказани творби на Константин Костенечки – оригинални и преводни (Сказание за буквите, Житие на Стефан Лазаревич, Тълкувание към Песен на песните), за да проверят дали този книжовник, в обкръжението на чиито съчинения се явяват достигналите до нас преписи на ЛТ, не е и негов преводач.

Привеждам данните по РГАДА 88 и *Богиишич* 52⁵. Гръцкия текст цитирам по изданието на Steven Hawkes-Teeples от 1953 (репринт 2011)⁶. Пропуснатите в средновековния южнославянски превод части съм набрала с различен цвят на шрифта, а с черно съм изписала включените в състава на статията от РГАДА 88 и *Богиишич* 52 откъси. За по-лесна ориентация подчертавам коментиранияте форми. Ако в анализирания пасаж се съпоставят повече двойки, членовете на всяка от тях се подчертават по различно.

Общи положения

В сравнение със старобългарската глаголна система коментарът и по двата преписа не показва съществени изменения. Парадигмата на старобългарските спрежения е непокътната. Употребата на инфинитива е редовна, докато супинът е отпаднал. Установяват се ограничен брой иновации и опростяване на аориста⁷.

1. Презенс

1.1. Морфология

Що се касае до морфологичния анализ, в някои случаи при презенса има колебание относно определянето на един или друг облик като граматическа форма. Не е еднозначно например тълкуването на глѣ в Н87а16-17 (тѣ ѿко сѣсѣ глѣ, ты гѣ сѣнидѣ и сѣврѣши и възнесѣ. Гр. Е 102. οἶονεὶ διαλεγόμενος τῷ Σωτῆρι, καὶ λέγων, ὅτι „Σὺ κατῆλθες μέχρις ἡμῶν, καὶ καθ’ ἡμᾶς ὄφθης, καὶ εἰς οὐρανὸς ἀνεβήλυθας.....“). Дали това е форма за 3 л. ед. ч. сег. вр. с отпадане на красловно ‘т’ в окончанието под влияние на говоримия език или е сегашно деятелно причастие м. р. ед. ч. им. п. с промяна на малката носовка в -ε, нещо обичайно за ресавските ръкописи, отразяващи спецификите на сръбските и

⁵ Сигнатурите към примерите от южнославянското епитоме съдържат сведения за ръкописа (означавани съответно РГАДА 88 със сигла *H* по името на А. С. Норов, комуто кодексът е принадлежал в миналото, а със сигла *B* – *БОГИШИЧ* 52), листа, страницата и реда.

⁶ Сигнатурата на гръцките примери съдържа съкращението *E* (от латинското название на съчинението *Explanatio de divino templo*) и номера на главата.

⁷ Срв. наблюденията на Ив. Харалампиев върху търновските паметници. (Харалампиев 1999: 187).

западнобългарските говори? Словоупотребата наистина стои в гръцки срещу причастия (*διαλεγόμενος* и *λέγων*), но не са редки случаите при превода на ТХ, когато преводачът трансформира една граматическа форма в друга⁸. А синтактичната функция в изречението предполага обяснението в този случай на глѣ като финитен глагол. Разбира се, тук трябва да се вземе под внимание и склонността, която преводачът проявява да използва на много места причастия наместо спрегнати форми.

Не буди обаче съмнение, че *βλβλαε* в Н86аб-8 е сегашно деятелно причастие в им. п. (*Съхόδѣ архіерѣи съ прѣстола ѿ цркъї дверѣи съ енїлемѣ людіе βλβλαε ...* Гр. Е 58. *Κατερχόμενος δὲ ὁ ἀρχιερεὺς τῆς καθέδρας, ... σφραγίζων* μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον τῷ τρικηρίῳ τὸν λαὸν ...). Освен че и в гръцки формата е причастна, натежава и фактът, че, като цяло, старата книжовна норма за окончанията на сегашно време се спазва, а формата на сегашно деятелно причастие в им. п. редовно се явява с *-ε* като субститут на малък юс.

С по-голяма сигурност за отпадане на краесловно ‘т’ от окончанието за 3 л. ед. ч. сег. вр. може да се говори при показдѣ в Н86б28 (*пріемѣ омофорѣ показдѣ*, *такo слoугѣ вѣше и говѣаше*, и поніже съврѣши дѣло, и раздати причѣсти в се грѣдѣ, потрѣба ѣ съврѣшеннаа облѣци се. Гр. Е 92. *Λαμβάνει πάλιν τὸ ὠμοφόριον, δεικνύς, ὅτι πρῶτον μὲν ἐξυπηρετῶν ἦν, καὶ εὐλαβοῦμενος ἦν τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο ἔνδυμα ἐνδεδῦσθαι, ἐπεὶ δ’ ἐτελέσθη τὸ ἔργον, καὶ ἀνυψῶσαι τὸν ἄρτον καὶ μελίσαι εἰς μέρη, καὶ μεταλαβεῖν καὶ μεταδοῦναι ἔρχεται, χρεῖα τὰ τῆς ἀξίας πάντα ἱερὰ σύμβολα ἐνδεδῦσθαι*). Въпреки че и тук в гръцкия текст стои причастие (*δεικνύς*), вероятно става дума за обръщане на синтактичните отношения в *пріемѣ омофорѣ показдѣ* ‘приемайки омофора, показва...’ спрямо гр. *λαμβάνει τὸ ὠμοφόριον, δεικνύς* ‘взима омофора, показвайки...’

Присъствието на различетене с краесловно ‘т’ при подобни случаи в единия от двата ръкописа, с които разполагаме, не оставя място за съмнение, че формата е 3 л. ед. ч. сег. вр. И тук обаче освен за иновация при окончанието, би могло да се мисли и за текстологична причина. Такъв е случаят, например, при различетенето *назнаменѣ* Б133а9 : *назнаменуѣтъ* Н84б5.

С положителност може да се твърди, че *ѡвѡлаε* от Н86а16 е форма за сегашно време, 3 л. ед. ч. с отпаднало ‘т’, защото и в гръцката подложка стои същата форма – *δηλοῖ* (Н86а11–14 *Изгонет се ѡглашенїи, врѣме бѡ сконѡлнїа ѡвѡлаε*, поніже бѡ рѣ проповѣдати се бѡговѣтїю, коѡць. разлогѣт’ бѡ д’ггли ѡвѡце ѡ козлицѡ... Гр. Е 59. *Κατηχούμενοι δὲ εὐθύς ἀπολύονται... ἐπεὶ ὁ καιρὸς οὗτος τὸν τῆς συντελείας δηλοῖ καιρόν. μετὰ γὰρ τὸ κηρυχθῆναι, φησί, τὸ Εὐαγγέλιον ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ „τότε ἦξει τὸ τέλος“. ἐπεὶ δ’ ἐν τῷ τέλει „ἀποστελεῖ” φησί „τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ“ καὶ διαχωρίσουσι τοὺς πονηροὺς ἀπὸ τῶν δικαίων....*).

⁸ Често срещаната замяна на *verbum finitum* от по-старите хомилетични текстове с причастна форма в произведенията на писателите от Търновската книжовна школа дава основание да се говори ако не за правило, то поне за тенденция (Иванова-Мирчева 1980, 278). Вж. примери у Харалампиев 1985: 192 – 193; Димитров 2019: 290; Христова-Шомова 1991б: 54.

На същото място в B124a11 се документира различна явля. То би могло да е резултат от преписваческа грешка, но може и да представлява още един правописен вариант на посочената граматическа форма в сег. вр. 3 л. ед. ч. На тази мисъл ме навежда появата на същия този облик в същата синтактична функция на още едно място в текста на ЛТ, този път и в двата преписа: H86a15-19 (сѣ възхѣдь вѣторѣи, вѣторѣе пришеѣствіе явля, не иною млѣтвою молеѣть. еже въз вторѣмъ пришеѣствіи цѣрѣвіе самъ хсѣ сѣ. знаменуѣт' же и погрѣвѣніе сѣ въз хѣд' хѣд'. Гр. E 64. Ἦδὲ ... εἴσοδος ... τὴν τελευταίαν ἐμφαίνει παρουσίαν. οὐχ ἑτέρας εὐχῆς, ἀλλὰ τῆς βασιλείας μέμνηται τοῦ θεοῦ ... βασιλεία δὲ Θεοῦ αὐτὸς ὁ Χριστός. διὸ ἡ εἴσοδος αὕτη ἅμα καὶ τὴν δευτέραν σημαίνει παρουσίαν τοῦ Σωτῆρος, καὶ τὴν ταφήν...). Тук вероятно става дума за апокопа на цялата краесловна сричка, в резултат от хаплогогия. Срв. нвб. просторечна форма *поЯвя се* за 3. л. ед. ч. сег. вр. вм. правилното *появява се*.

Като пример за редуция на *ε* в и може да се тълкува формата за 3 л. мн. ч. сег. вр. причецаит *се* в H86b4-6 нѣ и въз аггльѣ причѣцаит се (*Б причецаиот' се*) вѣторѣи прѣвѣиѣмы, и трѣтѣи вѣторѣиѣми, іакѣ рѣ' дѣиѣніе. Гр. E 70. ἀλλὰ καὶ ὡς ἄξιον ἐν τοῖς ἀγγέλοις, καὶ γὰρ ἀμέσως ἐκεῖσε οἱ πρῶτοι μὲν τοῦ θεοῦ μετέχουσι φωτός, οἱ δεῦτεροι δὲ διὰ τῶν πρῶτων, καὶ οἱ τελευταῖοι διὰ τῶν μέσων, ὡς ὁ σοφὸς τὰ θεῖα φησὶ Διονύσιος. В *Б* срещу нея стои различна причецаиот' *се*, което отговаря на класическата норма. Формата причецаит *се* предполага най-напред замяна на *ж* от окончанието с *л*, а на нея с *ε*, което, на свой ред, намирайки *се* в слаба позиция, се редуцира в и (-ѣтъ > -ать > -еть > -ить).

1.2. Превод

На какви думи в гръцки съответстват презентните форми в славянския превод на „Ερμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ“? На първо място, те предават форми на презент от оригинала (25 транслационни двойки): H84a13 прѣблагаеть ἐκτίθησι; H84a14 протлькоуеть ἐφερμηγεύει; H84b18 сѣѣдиниаеть се συνάπτεται; H84b28 знаменууеть διδάσκουσι; H85a7 глѣ лѣγει; H85a7 имѣ ѣχει; H85a15 глѣть фησι; H85a13 вблагаеть се ἐνδύονται; H86a1 даеть дίδωσι; H86a11 изгонеть се ἀπολύονται; H86a12 являе (Б явля) δηλοῖ; H86a16 являе ἐμφαίνει; H86a18 знаменууеть σημαίνει; H86a19 припѣють προσπίπτουσι; H86a26 покрывѣаеть се καλύπτεται; H86a29 не глѣть фησὶν; H86b1 затварѣаеть се κλείονται; H86b4 причѣцаит *се* (Б причецаиот' *се*) μετέχουσι; H86b10 дрѣже κρατοῦσι; H86b16-17 вѣмѣцаетъ χωρεῖ; H86b18 призывѣетъ ἐπικαλεῖται; H84b16 тлькоуеть εἰκονίζουσι.

Спрегнат глагол в презент в превода може да отговаря и на нелична глаголна форма (презентно причастие) в гръцки: H85a4 вблагаеть се περιβαλλόμενος; H86a1 покѣзуеть ἐπιδεικνύς; H86a3 прѣидеть пролоревόμενος; H86b28⁹ покѣзѣ δεικνύς.

⁹ Пасажът дава пример за интересно огледално преобръщане на синтактичните отношения в двата езика – λαμβάνει (лична форма) ... δεικνύς (причастие) срещу прίεμ (причастие) ... ποκάζѣ (лична форма):

Ε 92. Λαμβάνει πάλιν τὸ ὠμοφόριον, δεικνύς, ὅτι πρῶτον μὲν ἐξυπηρετῶν ἦν, καὶ εὐλαβοῦμενος ἦν τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο ἐνδύμα ἐνδεδῦσθαι, ἐπεὶ δ' ἐτελέσθη τὸ ἔργον, καὶ

Обратно, в два случая спрегнат глагол в презенс от гръцкия текст отговаря на нелична глаголна форма (причастие) в превода: Н85а10 *вѣдимъ ἠλείυετο*; Н86а10 *μόλε σε ἄρχεται τῶν εὐχῶν* (във втория пример е налице нарушаване на количествената симетрия между подложка и превод чрез предаването на синтаγμα с отделна дума).

2. Футур

Преводачът на ЛТ използва бъдеще просто време, ще рече свършен вид на сегашно време, за да предаде футурни форми в гръцкия текст, например:

Н87а3-5 *проповѣсть се сѣ въз послѣднии днь егда прѣклонит се въсѣако колѣно...* Гр. Е 93 *τοῦτο δὲ Παῦλος φησὶ κηρυχθήσεσθαι ἐν τῇ τελευταία ἡμέρᾳ, ὅτε „Κάμνει πᾶν γόνυ“.*

Н86а14 *разлоучетъ бѣ а ꙗгли ѡ вѣце ѿ козлициъ ...* Гр. Е 59. *διαχωρίσουσι τοὺς πονηροὺς ἀπὸ τῶν δικαίων...*

Това се смята за една от характерните черти на литературния език през XIV в.¹⁰ То е проява същевременно на тенденцията към отказване от някои типични за кирило-методиевите паметници особености, между които и заместването на аналитичните форми за бъдеще време, характеризиращи по-късния развой на балканските езици, със синтетичните форми на глаголите от свършен вид. М. Димитрова обяснява тази тенденция със стремежа на атонските и търновските книжовници към постигане на количествено съответствие с гръцкия оригинал (Димитрова 2012: 97).

3. Аорист

3.1. Морфология

В Н86а9 се регистрира архаична форма за първи сигматичен аорист от глагола *речи* с удължена коренова гласна: *рѣхѡ*. Тези форми са обичайни в търновските паметници (Харалампиев 1984: 231), а също и в съчиненията, свързани с името на Константин Костенечки – „Житие на Стефан Лазаревич“, „Сказание за буквите“, „Тълкувание на Песен на песните“ по РМ 2/24 (Димитрова 2012: 96). В „Сказание за буквите“, гл. 4, 11а книжовникът говори за формата *рѣхъ* като заета от хърватски в книжовния език на славяните¹¹.

ἀνυψῶσαι τὸν ἄρτον καὶ μελίσαι εἰς μέρη, καὶ μεταλαβεῖν καὶ μεταδοῦναι ἔρχεται, χρεια τὰ τῆς ἀξίας πάντα ἱερὰ σύμβολα ἐνδεδῶσθαι.

Н86627-87а1 *пріёмъ ѡ мофѡрь покѣзѡе*. *яко слоуга бѣше и говѣаше, и поніже сзврѣши дѣло, и раздати причѣствіе се грѣдь, потрѣба еѡ сзврѣшеннаа облѣци се.*

¹⁰ Това е основният начин за изразяване на бъдещи действия и в езика на Евтимий. Вж. Иванова-Мирчева 1974: 200. Аналогични примери са приведени и у Карачорова 1989: 161–174; Славова 1990: 77; Тасева, Йовчева 2006: 225. Данова 2020: 84–85, 124.

¹¹ https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_170. Вж. също Тотоманова 1993: 23.

Интересна за отбелязване е и относително редкият още в класическия старобългарски език облик с разширител -тъ за aor sg 3 възпѣтъ Н86613 от възпѣти – глагол от 3 спрежение с коренна гласна ѳ в резултат на монофтонгизация (Славова 217: 314)¹².

Относително старинни са и редовните аористни форми на глагола быти быше (Мирчев 1978: 219), регистрирани в Н86а2 и Н85627.

3.2. Превод

На какви думи в гръцки съответстват аористните форми в славянския превод на „Ερμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ“? На първо място, те предават съответни форми на аорист и в гръцкия оригинал на Симеон Солунски: Н87а17 (τῆι) εὐνιδέ κατῆλθεσ; Н85а11-12 οὐλѣче ἐνεδύσατο; Н86617 ρѣ εἶπεν; Н84а30 състаѣи се συνέστη; Н85а20 принесеε προσήγαγες.

Друг път преводачът предава с аорист гръцки перфект: Н87а18 възнеεεϛ. ἀνελήλυθα; Н86а24 съвърши се τετελεσμένα (sc. εἰσί); Н86а25 οὐροτοвишеε ἠτοιμασμένα εἰσί...

Пасаж Н85625-27 пък илюстрира обратен случай, в който аористна форма от гръцкия оригинал е преведена с плусquamперфект в славянския (за изразяване на предходно действие, завършило преди друго минало действие, изразено чрез аорист в главното изречение):

Н85625-27 ἐνῆιε, ποτὴν ὡ ἀπὸλ πρίεше сѣ ѱεζыци, егда сѣ послани быше. Γр. Ε 56. διὸ καὶ πρῶτον μὲν ὁ ἀπόστολος, ἔπειτα δὲ τὸ Εὐαγγέλιον κηρύσσεται, ὅτι πρῶτον μὲν ἐνισχυθέντες ἐξαπεστάλησαν οἱ μαθηταί, εἶτα τὴν οἰκουμένην περιδραμόντες τὸ Εὐαγγέλιον ἐκήρυξαν.

Картината на преводаческите решения в изследвания текст съответства на тази в преславските преводни паметници, в които срещу гръцки аорист и перфект се предпочита аорист, докато в по-ранните преводи се дава предимство на аналитичните минали времена¹³.

В няколко случая с аористна форма в славянския текст се предава презентна такава от оригинала (при преносна модална употреба на времето със стилистична цел): Н86613 възпѣтъ ἀνακράζει (ᾠμνον); Н85а22 ρѣче ὑποτίθησι καὶ διδάσκει; Н8666 ρѣ φησὶ; Н8564-6 проповѣдашеε καταγγέλλουσι.

Тук следва да отбележим и транслационната двойка състаѣи се ὑλέχει, която освен че илюстрира използване на нерелевантна граматическа форма – ао-

¹² За произхода на разширителя –тъ има различни предположения. Вж. по въпроса Славова 2017: 314.

¹³ Този факт се подкрепя и от наблюденията върху преводите на библейските книги и тяхната ръкописна традиция. Вж. Евсеев 1897: 76–77, 1899: 359; Алексеев 1983: 243; Славова 1990:77; Йовчева, Тасева 1995: 225; Тасева, Йовчева 1995: 7). Интересна е съпоставката с хърватските библейски преводи, в които превес има изборът на аналитични темпорални форми – перфект, плусquamперфект, футурум екзактум (Тасева 1997: 24).

рист – в превода срещу презенс в оригинала, ни предоставя пример и за избор от страна на преводача на нерегламентиран контекстуален превод:

Н84а31 ἵακο ὡσπὸνῶνιη и сами (lege сими) състаѣви се. Гр. E 21. ἀλλὰ καὶ ὡς θεμελίους τῆς ἐκκλησίας τὸ θυσιαστήριον τούτους ὑπέχει.

В превода се случва спрегнат глагол в аорист да отговаря и на нелична глаголна форма (причастие) в гръцкия оригинал, като причастието може да бъде аористно или сегашно. Ето няколко примера: Н84а5 οὐχι διδάσκων; Н84а8 изложίше ἐκθέμενοι; Н85б12-13 назнамена μαρτυρῶν; Н87а19 изет се ἐκβληθέν; Н87а20 знамена се σφραγισθεῖς.

В Н87а19 преобразуването е в резултат от съкращаването на фразата: анафора ἵαко сръднанише и изет се и сцѣнно дѣа се, нь и копѣмь знамена се, τόго ради сѣѡ. Гр. E 104 τοῦτο (ἀντίδωρον) ..., ἐξ οὗ τὸ μεσαίτατον ἐκβληθέν, καὶ ἱερουργηθῆναι προσενεχθέν. οὗτος ὕστερον, ὡς καὶ τῇ λόγῃ σφραγισθεῖς ...

В един случай аорист стои срещу отглаголно съществително, следователно налице е замяна на една граматическа категория (глагол) с друга (име):

Н85б23-24 ἀπὺλ чтомѣ ἀпѡлы вѣз ѣзыкы послὰ. (Б133б31 вѣсла). Гр. E 55 Εἶτα τῶν ἀποστολικῶν ἢ ἀνάγνωσις λόγων, ὃ δηλοῖ τὴν τῶν ἀποστόλων εἰς τὰ ἔθνη ἀποστολήν...

4. Имперфект

4.1. Морфология

В Н86б28 се документира една стара неконтрахирана имперфектна форма – говеаше. Като цяло обаче преобладават контрахираните форми за имперфект: вѣше Н86а10, Н86б28, Н87а9; напана'ше Н84а25; нарицахѣ Н85а29. Такова е положението и в езика на атонските и търновските книжовници (Иванова-Мирчева 1974: 200. Харалампиев 1984: 231), в „Житие на Стефан Лазаревич“, в „Сказание за буквите“, в „Тълкувание на Песен на песните“ по РМ 2/24 (Димитрова 2012: 96).

4.2. Превод

Обичайно имперфект в славянския стои срещу имперфект в гръцкия: Н85а29 нарицахѣ ὀνόμαζον; Н85б5 вѣше ἦν Н86б28.

В един случай минало несвършено време в славянския превод стои срещу рядко употребявана сложна глаголна форма, равностойна на имперфект, състояща се от сегашно причастие на депонентния глагол εὐλαβεῖσθαι и имперфект на спомагателния глагол – εὐλαβούμενος ἦν:

Н86б27-87а1 пріѣмъ ὀμοφόрь показѣ. ἵако слоугὰ вѣше и говеаше, и поніеже свѣрѣши (В свѣрѣшивъ) дѣло, и раздати причѣстив'се грѣдь (В грѣть), потрѣба еѡ свѣрѣшєннаа облѣци се. Гр. E 92. Λαμβάνει πάλιν τὸ ὀμοφόριον, δεικνύς, ὅτι πρῶτον μὲν ἐξυληρεῶν ἦν, καὶ εὐλαβούμενος ἦν.

На безкопулно свързване в гръцки отговаря употребата на вѣше в Н86а10 и Н87а9.

5. Пасив

В резюмативния южнославянски превод на „Ερμηνεία περί τοῦ θεοῦ ναοῦ“ срещу гръцки пасив се срещат форми със страдателно причастие, с частица *се*, както и трансформации в актив¹⁴. Като цяло се предпочитат страдателни форми, образувани посредством частицата *се*, пред форми, образувани със страдателно причастие и спомагателен глагол, което се смята за една от характерните черти на литературния език през XIV в.¹⁵. Тази тенденция се обяснява със стремежа на атонските и търновските книжовници към постигане на количествено съответствие с гръцкия оригинал (Йовчева, Тасева 1999: 287). Същото се споделя и от М. Димитрова (Димитрова 2012: 96-97).

Ето примери за страдателни форми в ЛТ, образувани с частицата *се*¹⁶: Н86а11 *изгонет се ἀπολύονται*; Н86а24 *свърши се τετελεσμένα* (sc. *εἰσί*); Н86а25 *οὐροτοвише ἡτοιμασμένα εἰσί*; Н86а26 *покрывають се καλύπτεται*; Н86б2 *затвърдяют се κλείονται*; Н87а19 *изет се ἐκβληθέν* (sc. *ἐστί*); Н87а19 *сѣнно дѣла се ἱερουργηθῆναι*.

По-малко са страдателните форми от страдателно причастие и спомагателен глагол¹⁷: Н85а25 *полагаемъ ѣ ѣχειροτονήθη*; Н85б27 *послани быше ἐξαπεστάλησαν*¹⁸.

В някои случаи преводачът на ЛТ предава страдателния залог от гръцки с деятелен в славянския превод:

¹⁴ За същите начини на превод на гръцки пасив съобщава и Л. Тасева в изследването си върху Триодните синаксари (Тасева 2006: 181).

¹⁵ Предпочитането към страдателни конструкции със *са* е характерна черта още за преславските преводи. Вж. **Иванова-Мирчева, Икономова 1975: 36–37. Иванова-Мирчева 1977: 46.** Подобна тенденция отбелязват и **Добрев, Давидов и Илчев 1993: 260–261; Чешко 1982: 83–84; Мострова 1991: 82; Йовчева, Тасева 1995: 36; Грашева, Славова 2003: 320; Христова-Шомова 2004: 772; Димитров 2019: 293–294; Данова 2020: 47.**

¹⁶ Съответстващите си думи в гръцкия текст и славянския превод се отбелязват с подчертаване. При повече двойки съответстващи си думи в едно изречение те се отбелязват с подчертаване в различен стил.

¹⁷ Счита се, че за преславската редакция на богослужебните книги и за някои търновски преводи са преобладаващи формите за пасив със *са*, докато за Кирило-Методиевите преводи са по-характерни форми за страдателен залог, образувани с участието на страдателни причастия (Добрев, Давидов и Илчев 1993: 260–261; Йовчева, Тасева 1995: 36; Грашева, Славова 2003: 320). Че пасивните форми с частица *се* имат основа в източнобългарския изказ потвърждават и Д. Иванова-Мирчева (Иванова-Мирчева 1974: 201; Христова-Шомова 2004: 772–773). Срв. с наблюденията на Л. Тасева върху традицията на Триодните синаксари, в Закхеевия превод на които (търновски по произход) се предпочитат страдателни причастия с копула, докато в сръбския преобладават *се* форми. (Тасева 2006: 182).

¹⁸ Наблюденията на Л. Тасева върху традицията на Триодните синаксари показва, че в сръбския им превод по-често се добавя копула към пасива със страдателно причастие (Тасева 2006: 181).

Н86629-87a1 ... поніже сзврѣши дѣло, и раздати причѣствіе се грѣдь, потрѣва ѣ сзврѣшеннаа овлѣци се. Гр. Е 92. ... ἐπει δ' ἐτελέσθη τὸ ἔργον ... καὶ μεταλαβεῖν καὶ μεταδοῦναι ἔρχεται, χρεια τὰ τῆς ἀξίας πάντα ἱερὰ σύμβολα ἐνδεδοῦσθαι.

Другаде, обратно, срещу глагол в деятелен залог в гръцки в славянския превод стои страдателна форма:

Н8564-6 антѣφωνнѣ поіущим се ѿ ψλѣ, и дрѣвнѣи бо проповѣдаше вѣѣа слѣва възплѣмѣніе, млтѣвами вѣе, ѣ же ѿ нѣ тѣе хѣдатанѣство, ꙗко ѿ нѣе рождѣшѣ се. Гр. Е 44. Ψάλλαι δὲ ψάλλουσι τὰ ἀντίφωνα, τῶν προφητῶν ... καὶ διὰ τῶν ψαλμικῶν προκηρυχθεῖσαν καταγγέλλουσι τὴν τοῦ Θεοῦ Λόγου σάρκωσιν ...

Н87a5-6 на дѣ а гнѣць разрѣвѣлет се, да и сѣце распеть зрѣте (sic!, вм. зрѣт се) ꙗ. Гр. Е 95. Τὸν μὲν οὖν ἄρτον εἰς τέσσαρα διαίρει, καὶ σταυροειδῶς ταῦτα τίθησι, κὰν τοῦτῳ ἐσταυρωμένον βλέπει τὸν Ἰησοῦν.

Подобни примери демонстрират по-голямата свобода в преводаческия избор на книжовника, съставил славянското епитоме на ЛТ, която отличава стила му от този на Евтимий, характеризиращ се със засилена употреба на пасив вероятно под влияние на гръцки, и го сближава със старобългарските образци (Иванова-Мирчева 1974: 200).

Израз на обратната тенденция е появата на едно място под влияние на гръцки на перифрастична страдателна форма с глагол имѣти: Н85a5-9 на вѣдрѣникъ ѣ же на сзмрѣть пѣвѣда, тѣмь и ороужіе имѣ написано, и глѣ прѣпоаши ордѣже твоѣ о вѣдрѣ твоѣи сѣлне. Гр. Е 35. Ἀλλ' ἐν τῇ ζώνῃ ὁ ἱεράρχης καὶ τὸ λεγόμενον ἐπιγονάτιον περιτίθεται ἐξαρτήσας, ὃ τὴν κατὰ τοῦ θανάτου νίκην ... διὸ καὶ σχῆμα ῥομφαίας ἔχει...

Инфинитив

Инфинитив от оригинала във всички негови функции – обективна, субективна или целна, последователно се превежда с инфинитив и в славянския превод (в последния случай вм. отпадналия супин). Ето примери:

Н84a6 Діѡнісіѣ прѣѣмникъ а ꙗлѣ, оꙗчи цѣнѣствовати ꙗ ꙗко мѣ. Гр. Е12 Τοῦτο δὲ καὶ ὁ τῶν ἀποστόλων μαρτυρεῖ διάδοχος, ὁ ἱερός Διονύσιος, οὕτω διδάσκων ἱερουργεῖν ὡς ἡμεῖς.

Н84a11 грѣгоріѣ же двоѣслобѣ не тѣгѣно кѣселѣ хлѣвѣ, нѣз и не възходны възвѣмнѣ водитѣ црѣвѣи, нижѣ тѣлѣса погривати въз сѣ. Гр. Е 13 Καὶ ὁ ... Γρηγόριος ὁ διάλογος οὐ μόνον δὲ ἐνζύμου ἄρτου τὴν θυσίαν προσφέρεσθαι μαρτυρεῖ, ἀλλὰ καὶ μηδὲ λείψανα ἀφιεῖς τοῦ τυχόντος ἐν αὐτοῖς καταθάπτεσθαι.

Н86624 егда же сѣпоположеніе радѣ егѣ и сѣхъ и млтѣвѣ сѣлѣа велікаго възспрѣхѣ доітѣ и оꙗца прѣзвѣати и же на нѣи. (Б нѣснааго). Гр. Е 91 ... Τέλος δὲ ὁ ἱεράρχης ... πρὸς τὴν υἰοθεσίαν ἡμᾶς τοῦ ὑπερουρανίου Πατρὸς ἀνάγει, εὐχόμενος διὰ τοῦ κατὰ φύσιν Υἱοῦ κεκαθαυμένους κατὰ χάριν υἱοὺς γενέσθαι, καὶ ἐπαξίως καλέσαι ἡμῶν Πατέρα τὸν ἐπουράνιον...

Н86629 и поніеже съврѣши (Б съврѣшивъ) дѣло, и раздати причѣстивсе грѣдь (Б грѣтъ), потрѣба ѣ съ– Н87а1 врѣшннаа облѣщи се. Гр. Е 92 ἐπει δ' ἐτελέσθη τὸ ἔργον, καὶ ἀνυψῶσαι τὸν ἄρτον καὶ μελίσαι εἰς μέρη, καὶ μεταλαβεῖν καὶ μεταδοῦναι ἔρχεται, χρεια τὰ τῆς ἀξίας πάντα ἱερὰ σύμβολα ἐνδεδῶσθαι.

Н85а26 и рѣкополагаеть, и тако полагаеть ѣ роукою, сице длѣжьнь ѣ мліти се ѿкрѣвѣною главою. Гр. Е 41 καὶ οὕτως ὀφείλει (ὁ χειροτονούμενος) ὡς χειροτονήθη προσεύχεται ...

Липсват да-конструкции като типична южнославянска черта.

Заклучение

В заключение ще обобщя, че относно морфологията на глагола авторът на ЛТ от РГАДА 88 и БОГИШИЧ 52 демонстрира като цяло консервативно отношение към езика, каквото е присъщо и на писателите от Търновската книжовна школа, които до голяма степен следват нормите, зададени от преславските книжовници (използване на прости глаголни форми и избягване на перифрастични при футура и пасива с цел постигане на количествено тъждество с гръцкия оригинал; пак поради същата причина предпочитан превод на гр. аорист с аорист, а не с перфект или плусquamперфект, както и на инфинитива с инфинитив за сметка на отказа от да-конструкции, характерни за кирило-методиевите паметници). Консервативно отношение към езика се изразява и в спазване на старата писмена традиция в областта на граматичния строй на глаголната система (съхранение на –jъш- форманта за образуване на минало деятелно причастие при глаголи на -ити, на някои форми на сигматичния аорист, на разширение -тѣ към окончанието за 3 л. ед. ч.). Регистрират се обаче и някои новости (отпадане на супин, засилена употреба на причастни форми, вкл. и на мястото на лични такива в гръцкия оригинал). Демонстрира се значително по-голяма свобода в преводаческия избор на книжовника, съставил славянското епитоме на ЛТ от РГАДА 88 и Богишич 52, в сравнение с търновските и атонските преводачи както по отношение на морфологичните трансформации при превода на глаголни форми, така и по отношение на склонността към техни ad hoc контекстуални преводи. По тази си свобода анализираният документ се схожда с други преводни текстове, произхождащи от сръбски среди, в т.ч. и такива, свързани с името на Константин Костенечки. Накратко, ако се съди по изнесените данни, кратката южнославянска версия на „Ερμηνεία περὶ τοῦ θεῖου ναοῦ“ е дело на автор, който владее перфектно старобългарски език и не допуска никаква некоректност по отношение на неговите морфологично-синтактични норми. Очевидна е, от една страна, живата връзка с езика на книжовниците от Първото българско царство, отличното познаване на неговите правила, от друга, школовката в речевия маниер на представителите на Търновската преводаческа школа, и, от трета, близостта с някои регионални специфики на сръбските книжовни центрове – профил, напълно отговарящ на

това, което знаем за книжовника Константин Костенечки. С още допълнителни аргументи тези наблюдения биха подкрепили тезата за неговото предполагаемо авторство на неидентифицираната статия от *РГАДА* 88 и *БОГИШИЧ* 52.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Алексеев 1983: Алексеев, А. К определению объема литературного наследия св. Мефодия. – *ТОДРЛ*, XXXVII, 251–255. // **Alekseev 1983:** Alekseev, A. K opredeleniju obăema literaturnogo nasledija sv. Mefodija. – *TODRL*, XXXVII, 251–255.

Грашева, Славова 2003: Грашева, Л. Славова, Т. Преславско книжно средище. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 3. София: БАН, 312–327. // **Grasheva, Slavova 2003:** Grasheva, L., Slavova T. Preslavsko knizhovno sredishte. – In: *Kirilo-Methodievska enciklopediya*. Т. 3. Sofia: BAN, 312–327.

Димитров 2019: Димитров, К. Причастията в Дионисиевия превод на словата против аномеите от св. Йоан Златоуст. – *Търновска книжовна школа*, 11, 283–298. // **Dimitrov 2019:** Dimitrov, K. Prichastiyata v dionisieviya prevod na slovata protiv anomeite ot sv. Joan Zlatoust. – *Tărnovska knizhovna shkola*, 11, 283–298.

Димитрова 2012: Димитрова, М. Тълкувания на *Песен на песните* в ркп 2/24 от *Рилската света обител*. София: Херон прес. // **Dimitrova 2012:** Dimitrova, M. Tălkuvaniya na *Pesen na pesnite* v rkp 2/24 ot *Rilskata sveta obitel*. Sofia: Heron pres.

Добрев, Давидов, Илчев 1993: Добрев, Ив., А. Давидов, П. Илчев. Глаголна система. В: *Граматика на старобългарския език : Фонетика, морфология, синтаксис*. София: БАН, 257–314. // **Dobrev, Davidov, Pchev 1993:** Dobrev, Iv., A. Davidov, P. Pchev, 1993. Glagolna sistema. V: *Gramatika na starobălgarskiya ezik : Fonetika, morfologiya, sintaksis*, Sofia: BAN, 257–314.

Евсеев 1899: Евсеев, И. Заметки по древне-славянскому переводу книг Св. Писания. – *Известия Импер. Акад. наук*, апрель. Т. X, № 4. // **Evseev 1899:** Evseev, I. Zametki po drevne-slavjanskomu perevodu knjg Sv. Pisanija. – *Izvestija Imp. Akad. nauk*, апрель. Т. X, № 4.

Евсеев 1897: Евсеев, И. *Книга прор. Исаяи в древнеславянском переводе*. СПб.: Т-во „Печатня С. П. Яковлева“. // **Evseev 1897:** Evseev, I. *Kniga pror. Isaji v drevneslavjanskot perevode*. SPb.: T-vo „Pečatnja S.P. Jakovleva“.

Иванова-Мирчева 1974: Иванова-Мирчева, Д. Евтимий Търновски, писател творец на литературния български език от късното Средновековие. *Търновска книжовна школа* 1. София, 194–210. // **Ivanova-Mircheva 1974:** Ivanova-Mircheva, D. Evtimiy Tărnovski, pisatel tvorets na literaturniya bălgarski ezik ot kăsnoto Srednovekovie. – *Tărnovska knihovna shkola* 1. Sofia, 194–210.

Иванова-Мирчева, Икономова 1975: Иванова-Мирчева, Д., Икономова, Ж. *Хомилията на Епифаний за слизането в ада*. София: БАН. // **Ivanova-Mircheva, Ikonomova 1975:** Ivanova-Mircheva, D., Ikonomova, Zh. *Homiliyata na Epifaniya za slizaneto v ada*. Sofia: BAN.

Иванова-Мирчева 1977: Иванова-Мирчева, Д. К вопросу о характеристике болгарских переводческих школ от X–XI до XIV в. – *Palaeobulgarica* I, 1, 37–48. // **Ivanova-Mircheva 1977:** Ivanova-Mircheva, D. K voprosu o harakteristike bolgarsih perevodcheskih shkol ot 10–11 do 14 vek. – *Palaeobulgarica* I, 1, 37–48.

Иванова-Мирчева 1960: Иванова-Мирчева, Д. Отражението на езика и стила на Търновската книжовна школа в хомилетичната литература от XIV в. – *Търновска книжовна школа* 2, 269–281. // **Ivanova-Mircheva 1980:** Ivanova-Mircheva, D. Otrazhenieto na ezika i stila na Tarnovskata knizhovna škola v homiletichnata literatura ot XIV v. – *Tarnovska knizhovna shkola* 2, 269–281.

Илиева 2021: Илиева, Т. О толковании литургии из южнославянских рукописей РГАДА 88 и Богишич 52. – *Scripta & e-Scripta*, 21, 317-328. // **Ilieva 2022:** Ilieva, T. O tolkovanii liturgii iz juznoslavjanskih rukopisej RGADA 88 i Bogishich 52. – *Scripta & e-Scripta*, 21, 317-328.

Илиева 2022: Илиева, Т. „Ερμηνεία περί τοῦ θεοῦ ναοῦ“ на св. Симеон Солунски в южнославянски превод от XV век: идентификация на византийския източник на литургийното тълкувание от РГАДА 88 и Богишич 52. – *Palaeoslavica*, XXX, у 1/2, 92–106. // **Ilieva 2022:** Ilieva, T. „Ερμηνεία περί τοῦ θεοῦ ναοῦ“ на sv. Simeon Solunski v juznoslavjanski prevod ot XV vek: identifikaciya na vizantijskiya iztochnik na liturgijното тълкувание от RGADA 88 и Bogishich 52. – *Palaeoslavica*, XXX, у 1/2, 92–106.

Йовчева, Тасева 1995: Йовчева, М., Тасева, Л. Двата старобългарски превода на Псевдо-Методиевото Откровение. – *Кирило-Методиевски студии*. Кн. 10. София: БАН, 1995, 22–45. // **Jovcheva, Taseva 1995:** Jovcheva, M., Taseva, L. Dvata starobalgarski prevoda na Psevdo-Metodievoto Otkrovenie. – *Kirilo-Methodievski studii*. Кн. 10. Sofija: BAN, 1995, 22–45.

Йовчева, Тасева 1999: Йовчева, М., Тасева Л. Среднобългарският превод на Псевдо-Методиевото Откровение. – *Търновска книжовна школа* 6, 281–294. // **Jovcheva, Taseva 1999:** Jovcheva, M., Taseva L. Srednobałgarskiyat prevod na Psevdo-Metodievoto Otkrovenie“. – *Tarnovska knizhovna shkola* 6, 281–294.

Йовчева, Тасева 2006: Йовчева, М. Тасева, Л. Езиковите образци на атонските редактори. – В: *Българска филологическа медиевистика. Сборник научни изследвания в чест на проф. дфн Иван Харалампиев*. Велико Търново: Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, 221–240. // **Jovcheva, Taseva 2006:** Jovcheva, M., Taseva, L. Ezikovite obrazci na atonskite redaktori. – In: *Balgarska filologicheska medievistika. Sbornik nauchni izsledvaniya v chest na prof. dfn Ivan Haralampiev*. Veliko Tarnovo: Velikotarnovski universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 221–240.

Карачорова 1989: Карачорова, Ив. Към въпроса за Кирило-Методиевия старобългарски превод на Псалтира. *Кирило-Методиевски студии*, 6, 130–245. // **Karachorova 1989:** Karachorova, Iv. Kam vāprosa za Kirilo-Metodieviya starobalgarski prevod na Psaltira. – *Kirilo-Methodievski studii*, 6, 130–245.

Мирчев 1978: Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. 3 изд. София: Наука и изкуство. // **Mirchev 1978:** Mirchev, K. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. 3 izd. Sofia: Nauka i izkustvo.

Мострова 1991: Мострова, Т. Към въпроса за Лествицата в славянската ръкописна традиция. *Palaeobulgarica*, 3, 70–91. // **Mostrova 1991:** Mostrova, T. Kam vāprosa za Lestvitsata v slavyanskata rākopisna tradiciya. – *Palaeobulgarica*, 3, 70–91.

Славова, Т. 1990: Славова, Т. Някои предварителни наблюдения върху редактирането на евангелски текст в Света гора. – *Palaeobulgarica*, XIV, 1, 72–81. // **Slavova 1990:** Slavova, T. Nyakoi predvaritelni nablyudeniya vārhu redaktiraneto na evangelski tekst v Sveta gora. – *Palaeobulgarica*, XIV, 1, 72–81.

Тасева, Йовчева 1995: Тасева, Л., Йовчева, М. Преводачески особености в Книга на пророк Иезекиил по ръкопис F.I.461 от Руската национална библиотека. – *Palaeobulgarica*, XIX, 4, 40–53. // **Taseva, Jovcheva 1995:** Taseva, L., Jovcheva, M. Prevodacheski osobenosti v Kniga na prorok Iezekiil po rākopis F.I.461 ot Ruskata nacionalna biblioteka. – *Palaeobulgarica*, XIX, 4, 40–53.

Тасева 1997: Тасева, Л. Книга на пророк Иезекиил в средновековната българска и хърватска книжнина. – *Palaeobulgarica*, XXI, 3, 12–30. // **Taseva 1997:** Taseva, L. Kniga na prorok Iezekiil v srednovekovnata bālgarska i hārvatska knizhnina. – *Palaeobulgarica*, XXI, 3, 12–30.

Тасева 2006: Тасева, Л. Параллельные южнославянские переводы Стишного пролога и триодных синаксарей. – *Byzantinoslavica* 64, 169–184. // **Taseva 2006:** Taseva, L. Parallelnye južnoslavjanskije perevody Stishnogo prologa i triodnyh sinaksarej. *Byzantinoslavica* 64, 169–184.

Тотоманова 1993: Тотоманова, А.-М. *Константин Костенечки. Съчинения*. София: Славика – Емил Димитров. // **Totomanova 1993:** Totomanova, A.-M. Konstantin Kostenechki. Sāchineniya. Sofia: Slavika – Emil Dimitrov.

Харалампиев 1984: Харалампиев, Ив. Основните принципи на Евтимиевата езикова реформа и езикът на Григорий Цамблак. – *Търновска книжовна школа* 3, 220–233. // **Haralampiev 1984:** Haralampiev, Iv. 1984. Osnovnite principii na Evtimievata ezikova reforma i ezikāt na Grigoriy Tsamblak. – *Tārnovska knizhovna shkola* 3, 220–233.

Харалампиев 1985: Харалампиев, Ив. За някои специфични езикови особености в произведенията на писателите от Търновската книжовна школа във връзка с преводите им на съвременен български език. – *Търновска книжовна школа* 4, 187–197. // **Haralampiev 1985:** Haralampiev, Iv. Za nyakoi specifichni ezikovi osobenosti v proizvedeniyata na pisatelite ot Tārnovskata knizhovna shkola vāv vrāzka s prevodite im na sāvremenen bālgarski ezik. – *Tārnovska knizhovna shkola* 4, 187–197.

Харалампиев 1999: Харалампиев, Ив. *История на българския език*. Велико Търново: Фабер. // **Haralampiev 1999:** Haralampiev, Iv. *Istorija na bālgarskija ezik*. Veliko Tārnovo: Faber.

Христова-Шомова 1991: Христова-Шомова, И. О славянских переводах Господней молитвы. – *Palaeobulgarica* XV, 3, 41–56. // **Hristova-Shomova 1991:** Hristova-Shomova, I. O slavjanskijh perevodah Gospodnej molitvy. – *Palaeobulgarica* XV, 3, 41–56.

Христова-Шомова 2004: Христова-Шомова, И. *Служебният Апостол в славянската ръкописна традиция. Том I. Изследване на библейския текст*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. // **Hristova-Shomova 2004:** Hristova-Shomova, I. *Sluzhebniyat Apostol v slavyanskata rākopisna tradiciya. Tom I. Izsledvane na bibleyskiya tekst*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.

Чешко 1982: Чешко, Е. В. Об Афонской редакции славянского перевода псалтыри в ее отношении к другим редакциям. – В: *Язык и письменность среднеболгарского периода*. Съст. Е. Демина и др. Москва: Наука, 60–93. // **Cheshko 1982:** Cheshko, E. V. Ob Afonskoj redakcii slavjanskogo perevoda psaltyri v ee otnoshenii k drugim redakcijam. V: *Jazyk i pis'mennost' srednebolgarskogo perioda. S"st. E. Demina i dr. Moskva: Nauka, 60–93.*

Danova 2020: Danova, Tsv. *John of Damascus' Marian Homilies in Mediaeval South Slavic Literatures*. (= *Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe*, Vol. 36). Ed. Christian Voß. Berlin: Peter Lang GmbH Internationaler Verlag der Wissenschaften.

Hawkes-Teeples 2011: St. Symeon of Thessalonika. *The Liturgical Commentaries*. Edited and translated by Steven Hawkes-Teeples. 1953: Pontifical Institute of Mediaeval Studies. Перп. Toronto, 2011.

Miltenova 2021: Miltenova, A. The Mysteries of Ms 88 of the Obolensky Collection (No 201), RGADA. *Старобългарска литература*, 63–64, 258–278.

*Митрополит Григорий Цамблак
на Констанцкия събор, 1418 г.*